

ЖЎРАЕВ МАМАТКУЛ

Филология фанлари доктори, ЎзР ФА Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори институти

ШОМУСАРОВ ШОРУСТАМ

Филология фанлари доктори, ТошДШИ

Қиёсий-типологик метод ва унинг қадимги мифларни ўрганишдаги ўрни

Аннотация. Мақолада замонавий фольклоршуносликни ўрганишнинг энг самарали усули – қиёсий-типологик метод ҳақида фикр юритилади. Турли халқлар фольклори ўртасидаги алоқаларнинг типлари ҳақида ва уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан ажралиб туриши борасидаги фикр-мулоҳазалар тадқиқ этилади.

Таянч сўз ва иборалар: фольклоршунослик, компаративистика, сюжет, жанр, мотив, образ, афсоналар, хронологик тартиб, поэтик элементлар, адабий анъана, генетика – контакт алоқалар, фурационал – семантик ўзгаришлар, мифологик тасаввурлар, этнослар, сеҳрли-фантастик эртақлар, адабий-мисолий ёдгорликлар.

Аннотация. В статье рассматривается сравнительно-типологический метод – самый плодотворный вид изучения фольклористики. Исследуются вопросы типов отношений между фольклором различных народов и выделяются специфические особенности каждого из них.

Опорные слова и выражения: фольклористика, компаративистика, сюжет, жанр, мотив, образ, мифы, хронологический порядок, поэтические элементы, литературная традиция, генетико-контактные отношения, функционально-семантические изменения, мифологические представления, этносы, волшебные-фантастические сказки, литературно-языковые памятники.

Abstract. The article studies the subject of comparative – typological method of the most productive kind of study of folklore. The questions of types of relations between folklore of different nations are investigated and the specific peculiarities of each of them are highlighted.

Keywords and expressions: Study of folklore, comparative linguistics, writer's theme, genre, motive, character, myths, order of mentioning, poetic details, literary tradition, genetic-contact relations, functional-semantic change, mythological ideas, ethnos, magic-fantastic tales, literary-language monuments.

Маълумки, қиёсий фольклоршунослик анъанавий компаративистика (яъни қиёсий адабиётшунослик)нинг таркибий қисмларидан биридир. Бундай тадқиқот методи асосида этник келиб чиқиши, лисоний мансубияти, жуғрофий ўрни ва маданий-иқтисодий анъаналарига кўра бир-биридан фарқланувчи халқлар фольклоридаги муштарак сюжетларнинг юзага келиш қонуниятлари ўрганилади. Турли халқлар фольклори ўртасидаги алоқаларнинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан характерланади. Шунинг учун ҳам фольклор асарларини илмий тадқиқ этишнинг кенг тарқалган ва самарали методларидан бири “қиёсий-

типологик метод” ҳисобланади. “Қиёслаш” деганда муайян фольклор жанри, эпик сюжет, мотив ёки образни бошқа халқлар оғзаки бадиий ижоди материаллари билан солиштириб, таккослаб ўрганиш асосида ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли хусусиятларни аниқлаш назарда тутилади.

Француз олими Арнольд ван Геннеп “Дин, одатлар ва афсоналар” номли беш жилдлик асарининг 1908 йилда чоп эттирилган 2-жилдидаги этнографиянинг тарихий тараққиёти ҳақидаги мақоласида фольклоршуносликдаги тарихий ва қиёсий методларни бир-биридан фарқланувчи усуллар сифатида баҳолаган. У тарихий метод ҳодисаларни муайян хронологик тартиб асосида баҳолайди ҳамда ёзма материаллардан фойдаланган ҳолда ҳужжатлиликка таянади; қиёсий метод эса замоний ва маконий жиҳатдан абстракт ҳолатда иш кўради ҳамда оғзаки манбаларни ҳам жалб қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тадқиқот предмети ўзгармаслиги бу методлар муваффақиятли қўлланилиши мумкинлигини кўрсатади.

Жуғрофий ўрнига кўра бир-биридан олисда жойлашган ва лисоний мансубиятига кўра турли хил тиллар оиласига кирадиган халқлар фольклоридаги поэтик элементлар муштараклиги типологик ўхшашлик намунаси ҳисобланади. Х. М. Чадвик ва Н. К. Чадвиклар полинезияликларнинг маданий қаҳрамон ҳақидаги мифлари, Сибирда яшовчи туркий халқлар эртаклари, антик, қадимги герман ва кельт қаҳрамонлик достонлари, рус ҳамда жанубий славян эпоси сюжетини ўзаро қиёслаб ўрганиш асосида, таҳлил этилган матнларнинг бадиий қурилмасида типологик муштараклик мавжудлигини аниқлашган. Уларнинг фикрича, турли халқлар фольклоридаги бундай типологик муштараклик “адабий анъананинг параллель ривожини”¹ ҳамда “турмуш тарзи ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларнинг ўхшашлиги”² натижасида юзага келади.

Ўрта аср Европа эпоси сюжетини туркий ва мўғул халқлари фольклори билан қиёслаб ўрганган Г. Н. Потанин типологик алоқаларни тизим сифатида таҳлил қилиш муҳим назарий хулосалар чиқаришга асос бўлишини қайд қилган эди³.

Генетик-контакт алоқалар назарияси словак олими Д. Дюришин томонидан илгари сурилган бўлиб, миллий адабиётлардаги муштараклик бадиий тафаккурнинг тарихий ривожини ҳамда адабий анъаналарнинг ўзаро таъсири доирасида текширилади⁴.

Ўзаро адабий таъсир ёки адабий алоқаларнинг сюжет ривожини таъминлашдаги бадиий-эстетик ўрнини белгилаш ҳам қиёсий фольклоршуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. А. Н. Веселовскийнинг ёзишича, у ёки бу миллий фольклордаги муштарак мотивлар ўз-ўзидан юзага

¹ Chadwick H.M. and N.K. The Growth of Literature. 3 vols. – Cambridge, 1932. – P. 13.

² Там же. – P. 9.

³ Бу ҳақда қаранг: Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1883.

⁴ Дюришин Д. Систематика межлитературного процесса. – Братислава, 1988.

келади. Аммо мотивлар тизимидан ташкил топган эпик сюжетлардаги ўхшашлик адабий ўзаро таъсир натижасида ҳосил бўлиши ҳам мумкин¹. Ҳар қандай адабий таъсир ва ўзаро алоқалар тарихан асосланган ижтимоий заминга эгадир. Икки халқ фольклорининг ўзаро бир-бирига таъсири муайян ижтимоий заруратдан келиб чиқадиган эстетик эҳтиёжга боғлиқ бўлади. Ана шу эстетик қонуниятларга суянган ҳолда дунё халқлари фольклори эпик сюжетларининг Ўрта Осиё туркий халқлари оғзаки ижодиётида оммалашиш жараёнини таҳлил қилиш, образ ва мотивлар эпик табиатида рўй берган функционал-семантик ўзгаришларни аниқлаш мумкин.

А. Н. Веселовский ўзининг ўзаро адабий таъсир ҳақидаги қарашларини ривожлантира бориб, адабиётлараро ижодий муносабатларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири – “қарши оқим назарияси”ни илгари сурган эди. Адабий жараённинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланган “ўзаро ижодий ўзлаштириш деганда қандайдир бўшлиқда муайян бадиий элементнинг пайдо бўлишини эмас, балки ижодий анъаналарнинг “қарши оқими”ни, тафаккур усулининг ўхшашлиги ва оламни фантастик идрок этиш асосида туғилган образлар муштараклиги назарда тутилади”².

Бу назариянинг туб моҳияти (қолаверса, бу фикр компаративистларнинг асосий назарий хулосаларидан бири ҳам эди) жаҳондаги турли-туман халқлар фольклоридаги сюжетлар генетик жиҳатдан ягона эпик ўзакка бориб тақалишини асослашдан иборат эди. Демак, турли халқлар фольклоридаги эпик сюжетлар муштараклигининг юзага келишига мифологик тасаввурлар асосида шаклланган илк сюжетлар тизими асос бўлган.

Қиёсий адабиётшунослик борасида олиб борилган изланишлар ўзаро адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш масаласини фольклор материаллари асосида текширишнинг кенг имкониятларини очади. Бинобарин, ўзбек фольклорининг дунё халқлари оғзаки ижоди анъаналари билан ижодий алоқалари, хусусан, ўзбек-араб фольклор алоқалари тизимида сюжет кўчиши ҳодисасининг юзага келиши, бу эпик жараённинг ўзига хос эстетик қонуниятлари ва тарихий-тадрижий ривож масалалари фольклоршунослар томонидан эндигина ўрганилмоқда³. Ҳолбуки, ўзбек халқ эртаклари, афсона ва ривоятлари, халқ китоблари ва мифологик тасаввурларида араб фольклоридан ўтган катта эпик қатлам мавжуд. Тарихан араб фольклорининг сюжет тизимига мансуб бўлган бу эпик қатламнинг ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди эстетик анъаналари доирасига трансформацияланиш қонуниятларини очиш эса тарихий-фольклорий жараённинг етакчи хоссаларини аниқлаш имконини беради.

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – С. 500–502.

² Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. Вып.5. – СПб., 1899. – С. 115.

³ Шомусаров Ш. Араб-ўзбек фольклор алоқаларининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1996. 3-сон. 38–41-бетлар; Ўша муаллиф. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Т., 1997.

Таниқли эпосшунос В. М. Жирмунский ўзининг мағриб ва машриқ адабиётларининг қиёсий тадқиқига доир илмий асарларида миллий адабиётлараро алоқаларнинг тарихий илдизларини сиёсий-иқтисодий тараққиётнинг муштараклигига боғлаб ўрганган. У ўзидан бурунги адабиётшуносларнинг ижодий тажрибаларини умумлаштиргани ҳолда адабий компаративистикада янги бир йўналиш – системали-типологик алоқалар назариясини яратди¹. Унинг фикрича, “қиёслаш”нинг ўзи фольклоршунослик методи бўла олмайди. Чунки метод – илмий тадқиқот ишининг ўзига хос назарий мезони бўлиб, у ёки бу илмий мактабнинг қарашларини ўзида ифода этади. Шунинг учун ҳам “қиёслаш” нафақат фольклористик, балки тарихий йўналишдаги тадқиқотлар учун ҳам зарур бўлган усуллардан саналади. Олим ўзаро қиёсланаётган ҳодисаларнинг моҳияти ва мақсадидан келиб чиқиб, тарихий-қиёсий тадқиқотнинг қуйидаги жиҳатларини ажратиб кўрсатади:

1) адабий ҳодисаларни оддий солиштириш, таққослаб ўрганиш тарихий-қиёсий йўналишдаги ҳар қандай илмий тадқиқотнинг асосини ташкил этади. Масалан, тилшуносликда француз ва инглиз тилидаги феъл сўз туркумини ёки рус тилидаги феъл шакллари ўзбек тилида ифодалашнинг грамматик воситаларини таҳлил қилиш ўз-ўзидан қиёсий тадқиқот олиб боришни тақозо этади;

2) тарихий-типологик йўналишдаги қиёслаш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларидаги ўхшаш шарт-шароитлар ва тафаккур тарзидаги ўхшашлик туфайли юзага келган, яъни генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмаган муштаракликларни тадқиқ этади;

3) тарихий-генетик йўналишдаги қиёсий тадқиқот натижасида этногенетик жиҳатдан келиб чиқишида умумийлик бўлиб, кейинчалик алоҳида-алоҳида ҳолда тараққий этган этнослар маданияти ўрганилади;

4) дунё халқларининг ўзаро маданий алоқалари, бир-бирига таъсири ва адабий “ўзлаштирмалари” натижасида юзага келган муштаракликларни аниқлашга қаратилган қиёсий тадқиқот бу типдаги ўхшашликларнинг генетик илдизлари ҳамда бу ҳодисаларнинг шаклланиши учун зарур бўлган ижтимоий тараққиёт қонуниятларини ўрганади².

Ўзбек фольклоршунослигида қиёсий-типологик метод асосида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган. Атоқли фольклоршунос олим Ҳ. Т. Зарифовнинг ўзбек халқ дostonларининг тарихий асосларига доир тадқиқотларида, М. Афзалов, Ғ. Жалолов, К. Имомов, Х. Эгамовларнинг ўзбек халқ эртақларининг жанр хусусиятлари, генезиси ва бадииятига доир илмий асарларида, шунингдек, М. Саидов, М. Муродов, Т. Мирзаев, С. Рўзимбоев, Ҳ. Абдуллаевларнинг дostonчилик анъаналари, дostonлар сюжети ва образлар тар-

¹ Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – М.–Л., 1962. – С. 5–74; Его же. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979.

² Жирмунский В.М. Эпические творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – М.: Наука, 1958. – С. 6–7.

кибини ўрганишга бағишланган ишларида ўзбек фольклори асарларини Марказий Осиё ва ҳатто жаҳон халқлари оғзаки бадиий ижоди намуналари билан қиёсий таҳлилга тортиш тажрибаси фаол қўлланилди. Ўзбек фольклоршунослигида қиёсий-типологик методни биринчилардан бўлиб изчил қўллаган тадқиқотчи Х. Эгамовдир. У ўзининг ўзбек сеҳрли-фантастик эртакларини ва уларнинг этник алоқаларини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганишга бағишланган монографиясида Ўрта Осиё туркий халқлари, шу жумладан ўзбек фольклори асарларини (эртакларини) ўрганишнинг қуйидаги методларини тавсия этади:

а) *“маълум бир халқ фольклори, унинг алоҳида жанрларини қиёсий-типологик ўрганиш”*. Қиёсий-типологик йўналишдаги тадқиқотнинг бу методи маълум бир халқ фольклоридаги эпик жанрларга хос ўхшаш сюжет, мотив, образ каби эпик компонентларни ўзаро солиштириш асносида умумий ва ўзига хос жиҳатларни аниқлаш имконини беради;

б) *халқаро қиёсий-типологик ўрганиш*. Бу тадқиқот методи воситасида генетик келиб чиқиши муштарак ришталарга бориб тақалувчи, ўзаро қардош (масалан, туркий) ёки этник жиҳатдан қариндошчилик алоқалари мавжуд бўлмаган бир неча халқлар (масалан, туркий ва славян, туркий ва форс-тожик) фольклоридаги ўхшашликларнинг юзага келиш сабаблари, бу халқлар ўртасидаги фольклор алоқаларини ўрганиш асосида муайян халқ оғзаки бадиий ижодининг миллий ўзига хос жиҳатлари ҳамда жаҳон халқлари фольклорига хос умумий белгилари аниқланади;

в) *қиёсий-этнографик ўрганиш*. Бу метод ёрдамида фольклор материалларини этнографик, археологик манбалар билан чоғиштириб ўрганиш натижасида халқ эртакларининг генезиси ва яратилиш даврини аниқлашга доир муҳим хулосалар чиқарилади;

г) фольклор асарларини маданий ёдгорликларга қиёслаб, *лингвистик тадқиқ этиш*. Бунда ҳар бир халқнинг фольклор асарлари ўша халқнинг қадим аждодлари томонидан яратилган адабий-лисоний ёдгорликлар (масалан, “Авесто”, “Девону луғотит турк” каби) билан солиштириб, халқ оғзаки бадиий ижоди лексикаси тадқиқ этилади;

д) *жанрлараро типологик ўрганиш*. Фольклорнинг муайян бир жанрига оид асарларни, масалан, эртакларни бошқа жанрлар (достон, афсона, миф, ривоят, қўшиқ каби) билан қиёслаб тадқиқ этиш ана шу усулнинг моҳиятини ташкил этади¹.

Ўзбек халқ эртаклари билан дунё халқлари эртаклари орасидаги ўхшашликларни сюжет, мотив ва образлар ўхшашлиги доирасида кенг қўламда текширган Х. Эгамов типологик муштаракликнинг уч типи мавжудлигини аниқлаган эди. Улар қуйидагилар: а) маълум бир халқ фольклори (унинг муайян бир жан-

¹ Эгамов Х. Туркий халқлар эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 25–27-бетлар.

ри)даги типологик ўхшашликлар; б) этник келиб чиқиши муштарак ёки бир тил оиласига мансуб бўлган халқлар фольклоридаги типологик ўхшашликлар; в) бир гуруҳ халқлар (масалан, славян, мўғул, ҳинд, туркий) фольклоридаги типологик ўхшашликлар. Олим бир халқ фольклоридаги муштаракликларни “*монотип ўхшашлик*” термини билан атаган бўлса, этник жиҳатдан қондош халқлар ва жаҳон халқлари оғзаки бадиий ижодида қайд қилинган ўхшашликларни “*интертип ўхшашлик*” деб аташни маъқул топади¹.

Шу асосда ўзбек халқ эртаклари билан туркий халқлар эртаклари орасидаги ўхшашлик, асосан, эпик анъана мезонлари, эртакларнинг ички таснифи, сюжет силсиласи, мотивлар таркиби ва композицион қурилиш хусусиятлари, асосий персонаж талқини, ёрдамчи ва ҳомий персонажларнинг функциялари, қадимги никоҳ маросимлари (эндогамия, экзогамия, матрилокал никоҳ, полигамия ва ҳ.к.)га оид халқ қарашларининг эرتак сюжетида акс этиши, архаик мотивлар, мифологик ва диний тасаввурларнинг талқини сақлашиб қолганлигида кўриниши аниқланди.

Ўзбек фольклорини қиёсий-типологик метод асосида ўрганишнинг мисоли сифатида “Сомон йўли” ҳақидаги афсоналар сюжетининг таҳлилини келтиришимиз мумкин. Маълумки, халқимизнинг Сомон йўли тўғрисидаги самовий мифологик қарашлари мавзу жиҳатдан серқирра ва кўпқатламли бўлиб, айрим афсоналарда бу осмон жисмлари мажмуининг пайдо бўлишига сабаб бўлган самовий ҳаракат Ангур билан Тангур номли самовий қаҳрамонлар томонидан амалга оширилганлиги тасвирланганлигини кўрамыз. “Ангур билан Тангур” номли астраль мифнинг қисқача мазмуни куйидагича: “Ангур билан Тангур деган ғоятда улкан гавдали оға-инилар жуда қадим замонларда яшаб ўтишган экан. Иккови шерик бўлиб, ов қилиб, ов гўштларини бўлаклаб, оилалари билан баҳам кўришар экан. Бир куни иккови овдан қайтиб келиб, ўлжани бўлишаётганда Ангурнинг оиласига тақсим бўлган гўшт Тангурнинг кўзига кўпроқ кўринибди. Шунинг учун у Ангурга қараб: “Менинг сенга озроқ ҳақим кетди!” – дебди. Ангур эса: “Бекор айтибсан! Мен доим ўлжани теппа-тенг бўлиб келганман. Менга бировнинг ҳақи керакмас!” – деб эътироз билдирибди.

Шундай қилиб, Ангур билан Тангур ёқалашиб қолишибди. Иккови қўлларига узун таёқ олиб, бир-бирларига сермашиб, дунёнинг у бошидан-бу бошигача қувалашиб, тўбалашиб кетибдилар. Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳар сермаганда осмонга қадалиб қолиб, осмонни яра қилиб, сидириб кетаверибди. Осмондаги Сомон йўли деган сидириқ аслида Ангур билан Тангур ёқалашганда пайдо бўлиб қолган экан. Шунда худо Ангур билан Тангурни тутиб олиб: “Менинг осмонимни бузиб ташламоқчимисизлар?!” – деб, уларни денгизга ботириб юборган экан”².

¹ Ўша асар. 111-б.

² ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти Фольклор архиви. Инв.№1477/5. 1958 йил 21 декабрда Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

Бу миф уруғ-қабилачилик тузумининг емирилиши даврида яшаган аждодларимизнинг асосан овчиликдан иборат турмуш тарзини дуалистик тасаввурлар орқали изоҳлайди. Икки ака-уканинг ўлжа талашиб, урушиб қолишлари ибтидоий жамоа ҳаётида қулдорлик даврининг илк аломатлари – кишининг киши томонидан эзилиши, олинган ҳосил ёки овчи ўлжасини бўлишдаги ноҳақликлар кўрина бошлаганлигининг ифодасидир. Қадимги даврларда овчи овлаб келган жонивор гўшти бутун қабила аъзолари ўртасида тенг тақсим қилинмасдан, қабила оқсоқоли, сардорлар кўпроқ улуш олишлари синфий табақаланишнинг муайян уруғ ичида ҳосил бўлган илк куртаклари эди. Ангур билан Тангур жанги мотивининг ҳаётий ришталар ҳам ана шу тарихий ҳодисаларга бориб тақалади. Фикримизча, жуда қадим замонларда яратилиб, космогоник миф сифатида шаклланган бу афсона ўзининг сюжет узварини деярли ўзгартирмаган ҳолда бизгача етиб келган. Гарчи қўлимиздаги матннинг сюжет тузилишини қиёслаш учун мазкур афсонанинг минг йиллар бурун яшаган аждодларимиз нақл қилган варианты бўлмаса-да, сюжет тизимида нисбатан кейинги даврларга мансуб эътиқодий қарашларнинг таъсири кўзга ташланмаслиги ана шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Афсона сюжетининг охиридаги этиологик хулоса – Ангур билан Тангурнинг денгизга чўктириб юборилиши мотиви ҳам аслида дунё тўғрисидаги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, фақат жазонинг худо томонидан белгиланиши эпик тафаккурнинг кейинги қатламларига мансуб сюжет элементи ҳисобланади. Аслини олганда, бу мифологик афсона иккита мустақил афсона сюжетининг ўзаро синтези натижасида юзага келган. Чунки мазкур афсона сюжетини таркибий қисмларга ажратиб таҳлил қилинса, воқеалар ривожини Сомон йўли сидириғининг пайдо бўлиши сабабларини изоҳлашдан иборат этиологик тугалланма билан яқунланганлиги маълум бўлади. Бу сюжет элементи Сомон йўли ҳақидаги архаик афсонанинг шаклланишидаги дастлабки босқич ҳосиласидир. Ангур билан Тангурнинг ҳалокати билан боғлиқ космогоник мотивга асосланган самовий қарашлар унутилиб кетган бўлиб, унинг қолдиқ ҳолда сақланган рудиментлари мазкур афсона сюжетига кейинчалик сингдириб юборилган.

Ангур билан Тангур димиург вазифасини бажарувчи Оланғасар типидagi самовий қаҳрамонлар сирасига кирадиган мифологик образлардандир. Уларнинг оға-ини деб таърифланиши ҳамда ўзаро олишуви дуалистик тасаввурлар маҳсули ҳисобланади. Ангур билан Тангурнинг Оланғасар образи билан генетик жиҳатдан яқинлигини қуйидаги қиёсий таҳлил орқали ҳам далиллаш мумкин: “Темир қозик” номли афсонада айтилишича, Оланғасар осмонга қозик қоқиб, уни тешиб қўйганидан ғазабланган худо бир пуфлаганда ер юзидаги барча уммонларни музлатиб юборибди. Ўша пайтда Оланғасар тиззасигача сув кечиб юргани учун унинг оёқлари ҳам бўрбойигача яхлаб қолибди. Музга айланган оёқ улкан гавдани кўтаролмай, кирс этиб синибди-да, Оланғасар уммонга ағдарилиб тушиб, сувга ғарқ бўлиб ўлиб қолибди¹.

¹ ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти Фольклор архиви. Инв. №1443/1.

Юкорида кўриб ўтганимиздек, Ангур билан Тангурнинг ўлими ҳам дунё уммони билан боғлиқ: афсона талқинича, худо уларни денгизга ботириб юборибди. Ангур билан Тангур образи аجدодларимиз мифологиясидаги илк космогоник қахрамон – яратувчи мифологик образ, яъни димург ҳақидаги халқ қарашлари ва унинг дуалистик эътиқодлар таъсиридаги талқини асосида келиб чиққан.

Энди *Ангур* билан *Тангур* образларининг генезиси ва мифологик тасаввурлар тизимидаги эволюцияси масаласига тўхталиб ўтайлик. Фикримизча, ака-укалардан бирининг оти, яъни *Тангур* атамаси аجدодларимиз лаҳжасида “кўк”, “самовий қахрамон”, “олий рух”, “ҳомий”, “худо” маъноларида қўлланилган “*тенгри*”//“*тангри*” сўзларига алоқадордир. Қ. С. Қадираджиевнинг маълумотларига қараганда, қадимги ёкутлар қабиллага ҳомийлик қилувчи муқаддас кучни “*тангара*” деб атаган эканлар. Шунингдек, худони тувалар “*денгер*”, шумерлар эса “*дингир*” номи билан юритишган. Олим бу атамаларнинг барчаси “*ибтидо*”, “*уруғ*”, “*қабил*” маъноларини билдирувчи умумтуркий сўз – “*тег*”//“*тенг*” ўзагидан келиб чиққан деб ҳисоблайди¹.

Қадимги турклар “*тенгри*”//“*тангар*” сўзларини “олий рух”, “рух”, “худо” маъноларидан ташқари, юқори олам – кўк билан боғлиқ самовий қахрамон номи сифатида ҳам қўллашган бўлсалар керак. Шунга кўра, *Тангур* – кўкда яшовчи эзгу кучларнинг мифологик тимсоли сифатида тасаввур қилинган.

Тангур образининг юқори олам – само билан алоқадорлигини жаҳон халқлари мифологиясида қайд қилинган кўплаб типологик муштаракликлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Полинезия, Янги Зеландия, Гавайя оролларида яшовчи маҳаллий аҳоли мифологиясида олий рухлар сирасида тасаввур қилинадиган Тангароа образи алоҳида ўрин тутати. Мифологик эътиқодларга кўра, Тангароа аслида оламни яратувчи самовий қахрамон бўлиб, у ҳақида қадимий асотирлар қолдиқ ҳолдагина сақланиб қолган. У осмонда яшовчи самовий тангри, уммонлар эгаси ва ҳомийси сифатида талқин қилинган. Асотирларда куруқликнинг рамзий эгаси деб таърифланувчи, деҳқончиликка асос солган ва айни пайтда уруш худоси Ранго эса Тангароанинг эгизаги дейилади. Миф ва афсоналарда улар ҳамиша бир-бирларига қарама-қарши қўйилади. Бири кўкда, иккинчиси заминда турувчи бу ака-укалар оламни иккига бўлиб олишган эмиш. Ҳамма қизил рангли нарсалар Тангароаники, қолганлари эса Рангога қарашли деб таърифланади. Ҳатто қора сочли кишилар ўзларини Ранго авлодлари деб билишса, сариқ сочлилар Тангароани ўзларига уруғбоши ҳисоблашади. Муҳими шундаки, полинезияликлар ва микронезияликлар мифологиясида Тангароа ер билан осмонни бир-биридан ажратган мифологик қахрамон сифатида тасвирланади².

Полинезия фольклоридаги Тангароа ва Ранго образлари ўзининг асотирий табиати, мифоэпик талқини ва вазифаларига кўра Ангур билан Тангурга ўх-

¹ Кадыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических элементов палеотюркского происхождения // Мифология народов Дагестана. – Махачкала, 1984. – С. 132–133.

² Мелетинский Е. М. Поленизийская и микронезийская мифология // Мифы народов мира. Т. 2. – М., 1992. – С. 319.

шаб кетади. Тангур осмон билан боғлиқ космогоник образ, яратувчи қахрамон, яъни димургдир.

“Ангур” эса замин ёки қуйи олам билан боғлиқ кучлар тимсолининг ата-масидир. Этимологик жиҳатдан бу атама икки қисмдан ташкил топган бўлиб, “ан” (ёки “анг”) ва “гур” сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Зеро, шумерлар тилида “ан”//“ин” сўзи “тангри”, “худо” маъноларида қўлланилган¹. Бу сўз тоғли олтойликлар тилида “Янг” шаклида ишлатилган бўлиб, “эътикод”, “удум”, “рух” маъноларини англатар экан. К.С.Кадираджиев телеутча «янгара» (биринчи, яъни улуғ шомон демакдир) ва Тоғли Олтойда яшовчи туркий элатлар тилидаги “янгара” (“бегона” маъносини билдиради) сўзлари ҳам ана шу ўзакка боғлиқ деб ҳисоблайди².

“Янгара” ва “Ангур” сўзларининг фонетик тузилишидаги ўхшашлик бу иккала лексеманинг тарихий-этимологик асоси муштарак лисоний манбага боғлиқлигидан далолат беради. “Ангур” сўзининг биринчи қисми “илоҳий рух” ёки “худо” маъносини англатувчи “ан//ин” ўзагига алоқадор бўлса, атаманинг иккинчи қисми ер ости олами тўғрисидаги мифологик қарашларга боғлиқ қадимий сўздан келиб чиққан бўлиши керак. С. Н. Крамернинг фикрича, “шумер тилидаги “кур” сўзи дастлаб “тоғ” маъносида қўлланилган бўлиб, кейинчалик “ўзга юрт”, “ёт эл” тушунчаларини англатадиган бўлган. Чунки тоғ ортида жойлашган ўзга ўлкалар Шумерга ҳамиша хавф солиб турган. Шумер мифологияси талқинига кўра, Кур Замин билан дунё уммони оралиғидаги бўшлиқ атамаси ҳамдир. Ўликларнинг соялари ҳам ўша жойда тўпланади дейдилар³.

Кўринадик, тилимиздаги “гўр” (қабр), “қир” (тепалик), “қўр” (чўғ, яъни илгари ўликларни ёкиш удуми бўлган), “ғор” (тоғдаги ковак жойлар, мифологияда ер остидаги ўзга оламга ўтиш йўли) сўзлари ҳам аслида шумерча «кур» лексемаси билан тарихий-этимологик жиҳатдан ўзакдошдир. Бунинг устига қадимги туркий-мўғул-бурят қабилалари тилида ёзилган кўҳна ёзма обидаларда “мурда”, “мозор” маъноларини англатувчи “хуур//гуур” сўзлари мавжудлиги ҳам қайд қилинган⁴. Шунга кўра, “Ангур” атамасини “қуйи олам” ёки “замин тангриси” маъноларини билдирадиган қадимги мифологогема деб ҳисоблаш мумкин.

Полинезияликлар мифологиясидаги афсонавий эгизаклар – Тангароа билан Ранго ўзаро тортишиб, осмон билан ерни (қизил ранг – қуёш – ёруғлик – осмон тимсоли бўлса, Рангога нисбат берилган қора ранг – тупроқ қуйи оламга алоқадорлик) бўлиб олишгани сингари, Ангур билан Тангур ҳам ана шу икки оламга мансуб самовий қахрамонлардир. Мифнинг қадимги архаик намуналарида Тангур осмон – юқори олам, Ангур эса замин – қуйи олам билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

¹ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1991. – С. 97.

² Кадыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических элементов палеотюркского происхождения // Мифология народов Дагестана. – Махачкала, 1984. – С. 145.

³ Крамер Н.С. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1965. – С. 180.

⁴ Чагдуров С.Ш. Происхождения Гэсэриады. – Новосибирск: Наука, 1980. – С. 142–143.

Ангур билан Тангурнинг олишуви самовий борлиқнинг яратилиш жараёни тимсолидир. Чунки космогоник асотирларнинг асосий мавзуларидан бири “рамзий баҳс” мифологиясидир. “Рамзий баҳс” мавзуси талқинига кўра, оламнинг ибтидоси эзгулик билан ёвузлик кучларининг ўзаро баҳси, кураш ёки ўзаро қарама-қаршиликлари натижасида рўёбга чиққан ҳосила сифатида баён қилинади¹. Ангур билан Тангур жанги ҳам ана шундай “рамзий баҳс”лардан бири бўлиб, аждодларимизнинг яратилиш тўғрисидаги самовий афсоналаридаги етакчи мавзулардан бири ҳисобланган. Бу олишув натижасида Ангур билан Тангурнинг қўлларидаги ибтидо қуроли – таёқларнинг осмонга қадалиб, сидириқ ҳосил қилишидан Сомон йўли пайдо бўлади. Сомон йўли сидиригининг ҳосил бўлиши – ибтидо қаҳрамонларининг фаолияти яратувчилик жараёнидан иборат бўлганлигини кўрсатади.

Ангур билан Тангурнинг қўлларига узун таёқ олиб уришиб кетишлари ҳам шунчаки хаёлий уйдирма маҳсули бўлмасдан, қадимги туркийларнинг “ибтидо қуроли” тўғрисидаги мифологик қарашларига алоқадор қадимий асотирий мотивлардан биридир. А. М. Сағалаевнинг ёзишича, Ғарбий Сибирда яшовчи ўрол-олтой тиллари оиласига мансуб халқларнинг космогоник афсоналарида қайд қилинган дастлабки ибтидо қуроли ҳассадир. Ҳасса яратиб бўлинган оламнинг айрим кемтикликларини тузатувчи тангриларнинг асосий “иш қуроли” сифатида талқин қилинади. Ҳассанинг осмонга қадалиб қолиши – юқори оламга йўл очса, унинг ерга санчилиши орқали куйида жойлашган ер ости оламига ўтишга имкон туғдиради деб тасаввур қилинган².

Ҳатто Улган билан Эрликнинг “рамзий баҳси”га доир қадимги туркий мифларда ҳам “ҳасса” детали қайд қилинган. В. И. Вербицкий томонидан оммалаштирилган бир асотирда ҳасса билан боғлиқ космогоник ҳаракат тасвири қуйидагича ҳикоя қилинади: “Улган томонидан ер юзасидан сиқиб чиқарилган ёвуз Эрлик эзгулик тимсолидан омонлик тилаб, қўлидаги ҳассасининг учи ерга текканда қолдирган изчалик жой сўрабди. Улган изн бергач, белгиланган ерга ҳассасини тикиб олибди, ҳассани тортиб олганда ўша жойдан бир қанча жониворлар чиқиб кела бошлашибди: аввалига ҳассанинг учини тишлаб олган тўнғиз, тўнғиз думига илакишган илон, унинг кетидан қурбақа, яна турли-туман зиён-заҳматлар элакишиб чиқибдилар. Эрлик ер тагидан чиққан жонзотларга қараб: “Сизлар одамзодга озор етказасизлар!” – деб амр қилибди. Шунда Улган: “Яхшиямки, озгина ер берибман, агар кўпроқ жой берганимда ер юзини бундай ярамас жонзотлар билан тўлдириб юбораркансан!” – деб, “Эрликни ўша ўзининг ҳассаси билан тешган тешикка тикиб юборибди. Ўшандан буён Эрлик ер остида яшармиш”³.

Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳам “ибтидо қуроли” сифатида тасвирланган мифологема – ҳасса билан алоқадор деталдир. Чунки қадимги

¹ Членов М. Малайского архипелага народов мифология // Мифы народов мира. Т. 2. – М., 1982. – С. 94.

² Сағалаев А.М. Урало-алтайская мифология. Символ и архетип. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 37.

³ Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. – М., 1893. – С. 100.

туркий асотирларда тангрилар ҳасса билан самовотнинг ибтидодан кейинги “чала қолган” жойларини тузатиб, айрим осмон жисмларини яратишгани ҳикоя қилинган. Юқорида таҳлил қилинган ўзбек асотиридаги ака-укаларнинг бир-бирларига таёқ сермашиб, дунёнинг у бошидан бу-бошигача қува-лашиб-уришиб кетишлари мифологик даврдаги илк ибтидо босқичида яратилган осмон гумбазининг тузилишини янада мукамаллаштиришга, яъни ибтидони охирига етказишга, самовий жисмларни бино қилишдан иборат мифологик жараёнларни тугаллашга қаратилган ҳаракатдир.

Қадимги туркий асотирларнинг тоғли олтойликлар фольклори орқали етиб келган намуналаридан бирида ҳасса ер ости оламига йўл очган рамзий ашё сифатида талқин қилинган бўлса, “Ангур билан Тангур” номли афсонада бу деталнинг мифоэпик вазифадоши ҳисобланган “таёқ” образи самовий жисмларни яратиш қуроли ролини ўтайди.

“Ангур билан Тангур” асотири қадимги туркий қабилаларнинг космогоник мифологиясидаги ибтидо билан алоқадор эътиқодий қарашлар ва анъанавий мавзуларнинг тадрижий ривожини натижасида юзага келган.

Демак, қиёсий-типологик метод тарихий-фольклорий жараённинг турли босқичларида юзага келган мифологик тасаввур ва образлар, эпик сюжет ва мотивларнинг шаклланиш ҳудуди, қадимий инончларга алоқадор мифологик эътикод ва образларнинг тарқалиш доираси, муайян минтақада яшовчи турли тилларда сўзлашувчи этнослар фольклоридаги типологик муштаракликларни аниқлашга асос беради.

АХМЕДОВА ШАХЛО

Кандидат филологических наук, ТашГИВ

Становление реалистического рассказа в Катаре во второй половине XX века

Аннотация. Статья посвящена проблеме ускоренного развития художественной прозы в Катаре. Поднятые в ней вопросы вписываются в «теорию ускоренного развития» национальных литератур, получившей признание в современном литературоведении. В статье отмечается, что художественная проза этой страны в своем скачкообразном развитии в короткий срок прошла путь от средневековых литературных традиций до произведений, отвечающих вкусу современного читателя. Развитие современной прозы в Катаре рассматривается на фоне грандиозных изменений, прошедших в социально-экономической и культурной жизни этой страны во второй половине XX века.

Опорные слова и выражения: мировой литературный процесс, художественная проза, «Халидж», реалистический рассказ, модернизм, ускоренное развитие литературы, символ, аллегория, поток сознания, внутренний монолог.